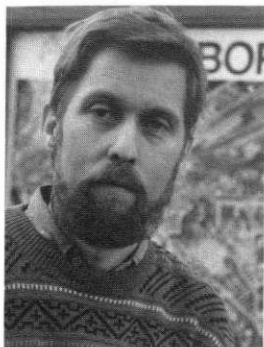

Staden, kulturlivet och dess institutioner

av Lars Jadelius

Lars Jadelius
Chalmers tekniska högskola
Göteborg

I konkurrensen mellan regioner och städer har kulturlivet framträtt som en avgörande faktor. Kulturlivet och kulturinstitutionerna förutsätts då fungera som förmedlare mellan vardagslivets erfarenheter och den professionellt eller vetenskapligt grundade kunskapen. Vad innebär sådana krav för dessa institutioners arkitektoniska identitet och rumsliga relationer i staden? Vad innebär det för våra idéer om modern arkitektur? Artikeln syftar till att fördjupa den kulturvetenskapliga, etiska och estetiska diskursen kring arkitekturfrågor av detta slag. Den baseras på forskning finansierad av CTH, BFR och HSFR.

Tema RUM FÖR KULTUR

STADEN ÄR INTE LÄNGRE STAD i sin gamla betydelse. Den är inte längre landsbygdens självklara antites. Många av den traditionella stadens typiska institutioner finns spridda i lantliga sammanhang och många lantliga drag återfinns inom storstadsregionerna. Stadens betydelse i ekonomin har ökat, samtidigt som dess geografiska avgränsning i regionen inte är entydig. City – den gamla historiska stadens område, har fått en alldeles särskild betydelse i denna nya regionaliserade stadsbygd, inte minst för kulturlivet och dess institutioner. "Sta'n" är på sätt och vis liktydigt med city, men det är ändå viktigt att se det stadsmässiga i det moderna bruket av olika platser som åter-

finns utspridda i de polycentriska regionerna, stadsbygden.

Det pågår en kamp mellan den gamla staden och den nya. Därinne mitt i stadens hjärta ligger den, det som är kvar av den gamla staden, och ruvar på något osynligt och oåtkomligt, ett vagt löfte om ett annat liv. Och vi vandrar alla runt för att finna någonting, vi vet inte vad, kanske en hemkänsla. Men det nya är redan där, runt om oss, och förändrar i rasande takt, det är ett "förnuft" på väg att slå ihjäl ett gammalt samvete. (...) Nu reflekterar sig kommersen i sig själv och staden blir allt mer spänningslös; den bygger sig köpcentrum, glasar in och däckar över och citerar staden i artificiella miljöer. Och denna spänningslöshet hotar att

förinta de specifika mellanformer, den socialitet, som under lång tid utvecklats mellan det privata och offentliga och gör att vi allt oftare vilset pendlar mellan att vara väldigt intima (sentimentala) och väldigt formella. (Lindquist, S., 1990.)

Att det idag finns en viss grund för den här dramatiserade kritiken är ofrånkomligt. Men även om dessa citat är uttryckligt negativa, så kan denna typ av kritik lika väl vändas till ett uppfordrande påstående att de sociala förutsättningarna för visuell och rumslig arkitektonisk gestaltning förändrats. Som arkitekt och arkitekturforskare ställs jag inför normativt grundade uppgifter och måste söka utgångspunkter för en positiv "design". Jag måste fråga mig hur dessa nya förutsättningar kan ge möjligheter att omsätta ett socialt och demokratiskt engagemang i arkitektur och samhällsbygge. Det kanske inte är "utvecklingen" i sig, utan snarare vår oförmåga att hantera de nya omständigheterna som fört det negativa med sig? Sådana tämligen allmänna frågor har varit en plattform för mina försök att utveckla ett vetenskapligt underbyggt ställningstagande till den moderna staden och dess gestaltungsfrågor.

Institutionerna skapar staden

Det sägs ibland att den ena eller andra staden konstituerats av någon ursprunglig, "typisk" funktion, som handelsplats, kultplats eller dylikt. Det fokuserar dessa institutioner i sig. Det är emellertid rimligt att hävda att en liten ort övergått till stad i och med att några viktiga institutioner kommit att samverka på en plats. En kontinuerlig torghandel blir då också möjlig att upprätthålla vid sidan av de årligt återkommande marknaderna. Torghandeln kan lika lite som andra enstaka institutionaliseringar sägas vara stadsbildande i sig.

När väl en institutionell samexistens hade etablerats startade den fortgående differentieringsprocess som kommit att känneteckna staden. Allt fler skilda, mer eller mindre självständiga institutioner tillfördes, som i sin tur ökade

tillväxtkraften ytterligare. Gator och gårdar formade dessutom attraktiva och spännande men också konfliktfyllda miljöer. När den fria handeln och produktionen infördes i Sverige på 1800-talet genomgick städerna en aldrig tidigare skådad tillväxtfas.

Artonhundratalsstaden växte i stort sett inom ramen för en stadsmässig enhet. Kvarter lades till kvarter med rutnätet som förhärskande organisationsprincip. Städernas mångfald förvandlades då snabbt från att ha varit stadens dynamiska särdrag till ett akut problem. Överbefolkning, trafikkaos och ohälsa kom att känneteckna de större städerna.

Den traditionsbundna byn eller det auktoritärt organiserade brukssamhället framträdde som förebildliga för en framväxande kommunal planering för trafik och boende. Genom att skapa väl avgränsade enheter på alla nivåer trodde man sig kunna införa de traditionella småorternas relativa välmåga i storstaden. Zonering av marken med renodling och separering av funktionellt bestämda delar blev 1900-talets förhärskande medel att hantera städernas tillväxt.

Ett av det moderna samhällets centrala arkitektoniska och sociala element är dess mötesplatser. Det traditionella självhushållet kretsade kring hushållets eller byns gemenskap. Mötesplatser i modern mening saknades. Först efter hand som arbetsdelning och specialisering knöt hushållen, byarna, bygderna och länderna samman, utkristalliserades och institutionaliserades platser för utbyte av varor. Utbyte av varor och utbyte av tankar var och är fortfarande nära sammanknutna. Torgen och marknadsplatserna blev de punkter kring vilka samhället knöts samman regionalt.

Detta utbyte förutsatte resor från när och fjärran till dessa mötesplatser och resorna gav i sin tur upphov till möten och konfrontationer. De samtal och erfarenheter som dessa spontana möten förde med sig blev med sin oförutsägbarhet en källa till både konflikter och nya erfarenheter. Vägarna fick snart samma betydelse för det samhälleliga kunskapsutbytet som torgen och marknadsplatserna tidigare haft. Där

vägarna löpte genom städerna kantades de snart av verkstäder, affärer och värdshus.

Vägen förvandlades till gata. Många publikt inriktade verksamheter lades tätt intill kommunikationsrummen och kom snart att bli ett av den moderna gatans mest karakteristiska element. Torg, gator, vägar, värdshus, stationsbyggnader, ja alla kommunikativa rum utvecklades tillsammans med dessa verksamheter till mångsidiga mötesplatser i kraft av en allmän tillgänglighet och ett rikt folkliv.

De kommunikativa rummen fungerade till att börja med naturligt och oproblematiskt som mötesplatser. Men så snart samhällsplaneringen började optimera trafikens effektivitet från transportsynpunkt så försvann vilopunkterna i staden, dvs. de platser som tidigare gett utrymme för spontana och konstruktiva möten. Samhällets mer spontana mötesplatser kom paradoxalt nog att ses som ett hinder i samhällets kommunikationsnät. Förutsättningen för att ett oplanerat möte ska ge något i utbyte är att det ger utrymme för en positiv varaktighet, för samtal, för åskådande, för att betrakta en affisch, ett skyltfönster eller något liknande.

Platser för planerade – såväl som platser för tillfälliga – möten bör ses som en betydelsefull grundval för samhällets kreativa förmåga. Men inte bara det! De är avgörande för demokratins möjlighet att fungera på längre sikt. Mötesfrihet och föreningsfrihet är grundlagsfrågor i Sverige. De rumsliga förutsättningarna, rättsligt och arkitektoniskt, har inte på långt när givits samma dignitet. De organiserade mötenas lokaler har blivit tämligen väl tillgodosedda, medan de spontana mötespunkterna undan för undan har trängts bort i modernismens samhällsbygge.

Att speciellt ungdomar samlas i större grupper på offentlig plats upplevs ibland som hotfullt. "Cirkulera" har faktiskt kommit att bli en accepterad polisiär uppmaning, men rädslan för att någon plats eller vå skulle kunna bli ett "tillhåll" får inte leda till att staden görs ogästvänlig för oplanerade möten.

Men en återupprättelse av det spontana mötet får inte undanskymma det faktum att institutio-

naliserade rum för möten är och förblir en av demokratins hörnstenar. Själva dynamiken i samhället bör i själva verket fokuseras just på skärningspunkten mellan det spontana och det institutionaliserade. Det organiserade mötets platser/institutioner är på så sätt ett av de element som bygger upp stadens mångfald och avgör dess öppenhet, men människor fastnar i interna "sanningar" om inte oplanerade möten och konflikter ges spelrum.

Institutionerna och kulturen

Institution har i den maktkritiska litteraturen kommit att bli liktydigt med en stelbent och byråkratisk statlig "inrättning". Som typiska representanter står fängelser, mentalsjukhus och barnhem. Institutionen har i sådana vetenskapliga sammanhang kommit att stå som sinnebild för en av den borgerliga kulturens mörka sidor (Goffman, Foucault).

I vardagliga sammanhang används ordet institution i en betydligt mer avdramatiserad betydelse. Vid universiteten har exempelvis begreppet institution använts utan att dess lärare och studenter för den skull uppfattat sig som förtryckta eller stelbenta. Därutöver tillkommer slutligen en mycket vid betydelse som introducerats i sociologin för att karaktärisera allt som socialt erhållit en viss stabilitet och vunnit socialt erkännande. Äktenskapet brukar stå som exempel på en social institution.

Definitionsmässigt omfattar denna betydelse även olika former av organisationer, företag, sammanslutningar osv, även om dessa inte brukar framhållas i detta sammanhang. Sammantaget speglar alltså enligt mitt sätt att se dessa tre begreppsbildningar den faktiska vidden i samhällets institutionaliseringsprocess. När jag talar om organisationer, företag och dylikt eller använder begreppet institution i dess snävare mening betraktar jag dessa som sociala företeelser i en fortgående institutionaliseringsprocess. I det perspektivet kan de också vara på väg att upplösas.

Inom kulturlivet har det vida spänningsfältet inom denna process tagit sig många påtagliga

Grafikverkstad i Fyns Konstakademi på Brandts klædefabrik i Odense.

uttryck. I betydelsen gemenskapsriter har gemensamma kulturinstitutioner alltid funnits, men offentliga kulturella inrättningar i modern mening är något annat. De har mer specifikt fått sin karaktär av de feodala hovens representativa kultur.

Aristokratin sökte under senmedeltid få sin status manifesterad i ett rikt och förnämt hovliv och en rik flora av kulturellt verksamma institutioner utvecklades kring de kungliga hoven. Dessa öppnades sedermera för en betalande publik och omvandlades gradvis till manifestationer för den moderna nationalstaten. Som ett resultat av dessa nationalstatliga ambitioner vidgades även uppsättningen av offentliga kulturella institutioner och innefattade så småningom även bibliotek, museer, konserthus osv. Därtill växte en rik flora av privata institutioner fram av stor betydelse för kulturlivet.

Att liksom Shakespeare lyckas förena högt och lågt hörde mer till undantagen. De fasta institutionerna vände sig i allmänhet till en mycket välbeställd borgerlig publik. Men med detta sekels kulturpolitik blev kultur åt alla gradvis ett

vedertaget mål, inte minst i Sverige. Denna kulturpolitik ambitioner gick i analogi med industrins ut på att stödja en produktion och distribution av kvalitetskultur för en passivt konsumerande publik. Sambanden mellan att skapa och utveckla kultur å ena sidan och själva kulturupplevelsen å den andra blev med denna inriktning omöjlig att ta fasta på och utveckla. Denna "demokratiska" kulturpolitik kom således att understödja en polarisering mellan "kvalitetskulturen" och den populära, kommersiellt gångbara kulturen.

Det finns ett gammalt talesätt som belyser en central problematik i kulturdebatten: – *Att arbeta för att leva och leva för att arbeta.* Jag läste det första gången i en bok om folkbildning utan att ha läst sammanhanget. Det lät för mig som god livsfilosofi. Så borde det vara, så borde vi se på livet. Arbete borde vara liv och livet borde inte räddas arbetet. När jag så satte mig in i textsammanhanget, fann jag att författaren använde talesättet som en bild av den förfärande begränsning i de fattiga arbetarnas liv som ligger i att arbeta för att överleva och överleva bara för att arbeta. Såsom författaren och många likasinnade folkbildare uppfattade ordet leva blev talesättet en beskrivning av ett fattigt liv och krävde fritid för arbetaren.

Men ordet leva betyder ju i folkmun inte bara att överleva. Man säger också att man skall "leva livet". Med denna positiva betydelse i huvudet förvandlades talesättet för mig till en paroll för att kultivera livet, inklusive arbetet och produktionen.

Ordet kultur står i sin ursprungliga betydelse för odling. Det innebär inte bara att ordet, såsom Göran Palm en gång hävdade, inbegriper alla former av kultiverande verksamheter i livet utan framför allt att det är knutet till strävandet, till mänsklighetens arbete.

Det är i och för sig viktigt att inse att med språkets differentiering har ordet kultur kommit att stå för många olika saker. Att "definiera" vad kultur egentligen betyder är inte särskilt meningsfullt, men begreppshistoriska diskussioner är av stor betydelse för vår förståelse av

den historiskt formade sociala verkligheten. De kan hjälpa oss att finna grundläggande samband som annars vore fördolda.

Ett exempel är att kultur i alla sammanhang måste knytas till någon form av positiva strävanden, till arbete och till diskussioner om det goda som arbetet syftar till. Kulturens egenvärden bör betraktas på samma sätt som livets och arbetets. De finns inte av sig själva, de måste upprätthållas och detta upprätthållande har ett samband med dess goda syfte.

Jag menar att, om man tolkar talesättet så begränsat som folkbildaren ovan gjorde, så förlorar man å ena sidan möjligheten att inbegripa arbetets och produktionens egenvärden i diskursen om det goda livet. Å andra sidan blir kulturen lätt till något som enbart fylls upp av sina egenvärden. Kulturen blir mål och arbetet medel.

Om man tolkar talesättet livsfilosofiskt (som jag spontant gjorde) så tonar en fascinerande cirkelrörelse fram mellan medlens egenvärden och syftmålen i sig. I denna cirkelrörelse kretsar våra personliga livsfrågor liksom våra gemensamma planeringsdiskussioner. Helt naturligt rör sig den kommunicerande och kreativa verksamhet som institutionaliserats just såsom "kultur" i sin betydligt snävare mening många gånger runt i dessa banor.

Arkitekturen manifesterar institutionerna

En institution kan vara en organisation. Skall denna uppfattas med aktiva relationer till människor och andra institutioner måste den ha en någorlunda tydlig identitet.

Frågan om organisationens särart är således kopplad till behovet av att vara urskiljbar för omgivningen och behovet av att kommunicera en viss bild av organisationen till denna. (Alvesson & Björkman 1992 s. 31.)

Denna bild uppstår både direkt genom organisationens verksamhet och indirekt genom dess materiella och rumsliga manifestationer. Att många byggnader ges en omsorgsfull identitet förklaras till stor del av detta förhållande.

De flesta företag ägnar idag ett stort intresse åt sitt identitetsbygge, samtidigt som kunskapen om hur identiteter egentligen byggs upp och relateras till varandra i ett modernt samhälle är vagt utvecklad inte minst bland arkitekter. Inom den internationellt etablerade forskningen om företagskultur har emellertid en del framsteg gjorts. Här har man lyft fram organisationsbyggets kulturella och kommunikativa komplexitet.

Människor i en organisationskontext, liksom i tillvaron i övrigt, kännetecknas ofta av flera mer eller mindre kopplade identiteter. Betydelsen av var och en av dessa varierar med olika omständigheter. (A.a. s. 34.)

Även om man i regel – både i vetenskapliga och vardagliga sammanhang – talar om organisationsidentitet som om organisationen hade en identitet, kan många organisationer förstås i termer av dualistiska eller multipla identiteter. Ett företag kan t. ex. bestå av tämligen olika verksamheter. (A.a. s. 31.)

Så långt finner jag inga problem att följa Alvesson & Björkmans utmärkta bok *Organisationsidentitet och organisationsbyggande*. Så långt finns också en överensstämmelse med mina iakttagelser. Mot denna bakgrund är författarnas normativa slutsatser både förvånande och tveksamma. Kanske är det naturligt med författarnas företagsekonomiska traditioner i ryggen att de uppfattar relationerna mellan olika identiteter ur ett konkurrensperspektiv. Ambitionerna i deras förslag reduceras i princip till en fråga om att samla kraften och stärka organisationens enhetlighet.

Organisationsidentitet blir således en viktig aspekt av intern konfliktreduktion, samverkan och orientering mot organisationens övergripande mål.

Detta uttrycks till och med i rumsliga termer. En organisationsidentitet, menar Alvesson & Björkman, förutsätter "klara externa gränser, som i sin tur bidrar till att reducera interna gränser". Utifrån detta kan de sedan hävda:

att ju mera distinkt en organisation framträder ifråga om materiell praktik, symboliska uttryck (arkitektur, slogans, logotyper osv), värderingar osv, ju mera av sociala gruppbildningsmekanismer som förekommer, desto mera tenderar organisationen som sådan att fungera som social identitet för personalen. (A. a. s. 31.)

Sådana enkla proportionella samband kan säkerligen inte påvisas. Resonemanget förutsätter dessutom att det ur samhällets synvinkel är acceptabelt för en organisation att bortse från externa intressen och från att motstridiga mål måste igenkännas och hanteras med kunskap.

Idag är det emellertid uppenbart att organisationer i de flesta sammanhang bör ha ett ansvar för till exempel miljökonsekvenserna, såväl av sin verksamhet som av sina produkter. Detta förhållande blir särskilt tydligt om man diskuterar offentligt inrättade institutioner, som bibliotek, sjukhus och skolor. Dessa komplicerade ansvarsrelationer görs emellertid mera sällan till en del i deras identitet; istället ges de en visuell identitet, inom ramen för begreppet offentlig miljö.

Ur ett enskilt företags synpunkt är det kortsynt att bygga sin identitet på distinkta interna mål. För att skapa en kreativ och kundrelaterad företagskultur måste man tvärtom ta fasta på och stärka företagets multipla identiteter och personalens sociala ansvar. Annars riskerar företagets produkt- och tjänsteutveckling att bli okänslig för de presumptiva köparnas behov och önsknings. Producenter med större känsla för kunderna tar då över marknaden. Mer och mer kommer företag med en solitär och enhetlig identitet att uppfattas som hotfulla och omänskligt totalitära av sina kunder. (Jfr Ellegård m. fl. *Kontext ...*)

Alvesson & Björkman har inte tagit fasta på den multipla identitetsbildningens positiva karaktär. Om man låter diskussionen stanna vid huvudkontorets utseende, logotypen eller produkternas estetiska samordning stannar identitetsproblematiken vid en strävan efter unicitet

och särdrag. Identitet bör emellertid lika väl uppmärksammas som en fråga om likhet, om att motsvara en typ. Särdragen uppstår i den unika kombinationen av olika igenkännbara, typiska drag.

En teater uppfattas som teater genom vissa för teatrar typiska symboliska och rumsliga element. En speciell teater blir unik genom att relatera sig till sin speciella kontext, till sina speciella teatertraditioner, till sina teaterpersonligheter osv. (Jfr Jadelius 1992 A.)

Multipla identiteter

Även om organisationer med mer än en typ av social relation måste tillskrivas multipla identiteter innebär det inte att det är meningslöst att strukturera och göra deras identitet tydlig. Men denna tydlighet skapas inte genom att konstruera en förenklad "image". Har man väl insett detta ställs frågan hur olika drag kan stärkas och relatera sig till varandra i förgrunden. "People can hold more than one identity and can simultaneously relate positively to more than one territorial area or identity-group". (Derek Urwin, *The politics of territory and identity*. Citerat från Lindeborg 1993.)

En organisation kan mycket väl stärka sin identitet genom att stödja och ge spelrum för personalens professionella, lokala, etniska identitet, för olika verksamhetsgrenars autonomi, för kunder osv. Genom väl avvägda och tydliga relationsfält får företaget/institutionen en fördjupad identitet samtidigt som hänsynstagande till skilda "kund"-gruppers behov och drömmar blir möjliga att upprätthålla i en föränderlig tid.

Ett konkret exempel: Hur skall en teater kunna hålla en god och bred publikkontakt, utan att förfalla till populism och kommersialism? Först och främst är det en fråga om verksamhetens organisation, men teaterbyggnadens territorialitets- och identitetsskapande arkitektur är definitivt inte oväsentlig i sammanhanget; i vilken utsträckning ger den kontaktytor, med vilken bredd kommunicerar teaterinstitutionen med sin kontext, vilka har approprierat vad osv.? (Jadelius 1992 A.)

Ett problem kan till exempel vara att en teater genom sin profil bygger sin verksamhet på en väl sammanhållen publikgrupp. En vänförening med starka gemenskapsband har kanske funnits länge och haft klara anspråk på hur en teater skall drivas. Så länge teatern och dess vänförening går hand i hand ställer detta knappast till med några omedelbara problem. Men om teaterns identitet blir starkt knuten till *en* publikgrupp blir ensemblen ensidigt bunden till denna grupps smak.

Att vinna nya publikgrupper blir svårt, men även konstnärligt och professionellt betingade förändringar blir svåra. Många teatrar och institutioner har då sökt sig bort från alla sådana bindningar. Man har abstraherat sina publikrelationer, vilket ofta medfört att man blivit alltför inåtvänd och exklusiv i sina föreställningar och så småningom har publiken svikit.

Om en teater istället etablerar en mer mångfasetterad profil, ökar flexibiliteten och dynamiken. En framgångsrik och kreativ teater skulle medvetet kunna bygga upp sin vi-känsla och inre gemenskap på grundval av multipla identiteter och på väl avvägda externa beroenden.

Ett sådant hänsynstagande förutsätter en kritik av modernismens rumsliga doktriner om öppenhet på ett sätt som radikalt skiljer sig från postmodernismens och dekonstruktivismens "ytliga" och formella kritik. Förutom i min avhandling har jag utvecklat denna kritik i ett antal artiklar och i några opublicerade texter.

Bredvid begreppen institution och identitet, som jag kort berört här, bör man i arkitekturteorin även ställa begreppen territorialitet och appropriation. Jag har i viss utsträckning diskuterat dessa i andra sammanhang, inte minst i artikeln "Platser – territorialitet och rumsliga relationer".

Med begreppet appropriation syftar jag på såväl den individuella som den kollektivt institutionella möjligheten både att tillägna sig något och att göra detta något väl ägnat. I engelskan belyses exempelvis denna dubbla betydelse genom ordets anknytning till ord som *property*, *proportional* och *appropriate*. Heidegger och fenome-

nologerna som introducerat begreppet syftar emellertid enbart på den samhörighet som upprättas mellan den enskilda människan och ting-
en i bruket av dem. Appropriation i den vidare betydelse jag förespråkar för oss över på designteorin (se Dovey).

Design teori och arkitektur

Design har i Sverige generellt handlat om produktgestaltning och produktbestämning. Den har i första hand riktats in på den industriella serieproduktionens formgivningsproblem. Formgivarens uppgift är i en sådan situation att tänka ut produkter att köpa och "konsumera". Kunskapen om de mer komplexa byggnadsuppdragen har här fått en särställning som en samordnande bygginriktad teori, projekteringsmetodiken. I engelskan har design en vidare betydelse som likställer alla former för att i detalj förutbestämma en produkts utseende. (Jfr Lundeqvist.)

Stadsgestaltningen däremot har kommit att inrymmas inom en allmän planeringsteori. Planeringstänkandet skiljer sig principiellt från formgivningstänkandet. Ordet planering fokuserar handlingar, inte produkter. Historiskt sett griper planeringsteorin på ett helt annat sätt in i politiken, men inrymmer också en särskild teorivärld, oftast med anknytning till strävanden efter effektivitet i handling.

Under senare år har designteorin vidgats och ges nu ofta en övergripande ställning. Den ses då som överordnad både projekteringsmetodiken och planeringsteorin. All planering måste, menar man med rätta, innehålla avsevärda moment av resultatbestämning. Det frambrutande designtänkandet lyfter fram den generella kognitiva problematik som ligger i att tänka ut något som ännu inte finns, men bär samtidigt med sig den begränsning som ligger i fokuseringen av en produkt. Omvänt förutsätter även design någon form av handlingsinriktad planering.

När det gäller bostadsbyggande, organisationers identitetsbygge och stadsgestaltning är det fråga om mycket intrikata kulturella appropriationsprocesser där politik, planering och design är starkt integrerade. De omfattande erfa-

renheter och teoretiska landvinningar som gjorts inom forskning om såväl företagskultur som bostadsprojektering och samhällsplanering måste tas till vara och infogas i en övergripande teori, vare sig den kallas design- eller planeringsteori.

Under senare år har dessutom helt vid sidan av dessa diskussioner en mycket betydelsefull teoriutveckling för tillvaratagande av vårt kultur- och kapitalarv skett inom bebyggelse- och miljövård. Skall designteorin göra skäl för att vara en övergripande utformningsteori måste även dessa teorier uppmärksammas.

Visserligen har den moderna designteorin i allmänna ordalag poängterat de kulturellt betingade regler och kunskapstraditioner som ligger till grund för designarbetet. Men det växande intresset för förvaltningen av de befintliga artefakterna, sedda som upprätthållare och prövostenar för våra kunskapstraditioner har knappast slagit igenom. Det finns emellertid en teoretisk potential av stor framtida betydelse i knutpunkten mellan dessa ansatser. (Se t. ex. artiklar i *NA* 1992:2 och *NA* 1993:1.)

Många av de problem vi idag upplever i stadsmiljön har sina rötter i motsättningar mellan snäva estetiska ideal och den ständigt omgestaltande verksamhet som skall försiggå där. Generella men ofta outtalade ställningstaganden till såväl designprocessen som resultatet ligger till grund för både modernismen och postmodernismen på ett sätt som knappast är förenliga med ett kreativt och dynamiskt arbetsliv och institutionellt identitetsbygge. (Jfr Jadelius 1987 och 1992 A.)

Olika sätt att gå till väga i gestaltningen leder till mycket olika produkter. Om man snävt tar den industriella produktbestämningen som utgångspunkt för teoribildningen får produktresultatet en prägel av konsumtionsvara. Detta förstärks ofta av att en sådan teoribildning i mångt och mycket går hand i hand med den moderna uppfattningen av konstnärligt arbete. Där tänker man sig alltid "Verket" som en i varje detalj individuellt och slutgiltigt formad fristående enhet. En estetiskt harmoniserad symfoni kräver en stark centraliserad styrning till skillnad från

en folkligt traderad visa som uppträder i många varianter och tolkningar. Det är alltså betydelsefullt att kritiskt relatera designteorin till en bred och nyanserad estetisk teori.

Tar man stadslivet och dess kreativa kulturinstitutioner som utgångspunkt för studier finner man också att modernismen och postmodernismens föreställningar om designprocessens aktörer och staden som estetisk produkt inte är särskilt välgrundade.

En viss ledning för en alternativ teori kan man finna genom att sammanföra några helt nya filosofiska arbeten. Här stödjer jag mig framför allt på tre filosofer som utifrån tre olika traditioner kommit att behandla kunskapen och erfarenheten i den normativa gestaltningprocessen. Seyla Benhabib utvecklar Habermas' diskursetik, Bengt Molander utvecklar Donald Schöns designteori i wittgensteinsk tradition och Bent Flyvbjerg utvecklar Foucaults maktkritiska perspektiv. Alla tre tillför väsentliga aspekter för en arkitektur- och designteori.

Diskursetik

I den moralfilosofiska debatten håller de tidigare så låsta positionerna mellan en gemenskapsbaserad relativism och en upplysningsbaserad och elitistisk universalism långsamt på att brytas upp. Här kan man idag på flera håll finna stöd för arbetssätt som söker sig mot det universella men ändå erkänner kulturellt skilda tänkesätt och erfarenhetsvärldar.

För att förstå den processen är det viktigt att se hur denna typ av teoretiskt formerade antiteser tidigare konstituerats. I diskursen har det varit en självklar metod att söka renodla kulturella företeelser med hjälp av principiellt polära begrepp. I moralfilosofin har exempelvis universalismen och relativismen ställts mot varandra som renodlade och oförenliga begrepp. Men är det inte i själva renodlingen som karaktären av varandra uteslutande tankesystem konstitueras? I filosofin har det därvid framstått som att ett principiellt val mellan något av dessa tankesystem är nödvändigt för att uppnå konsistens i tänkandet. Samtidigt har det fått som konsekvens

Bibliotek omgivet av arbetslokaler för Arbetsmuseum i Norrköping.

att oförenliga ställningstaganden kunnat hållas för vetenskapligt acceptabla, medan olika försök att förena dessa inom *ett* tänkesätt ansetts som omöjliga.

När nu ett uppbrott mot denna renodling är på väg inom flera områden krävs en ny och fördjupad syn på "polära begrepp", eller "dikotomier" som de ibland kallas för. Det går i och för sig inte att förneka en principiell motsättning exempelvis mellan universalism och relativism, mellan privat och offentligt, mellan *gemeinschaft* och *gesellschaft* osv. Det är samtidigt inte svårt att konstatera att ingendera av dessa renodlade principer *ensam* kan vara vägledande i praktiska sammanhang. Snarare är det så att man uppnår en fördjupning bara om man ser dessa polära begrepp som en relation i det konkreta. Båda sidor finns i de flesta sammanhang närvarande och konstituerar det konkreta.

Först när man ser båda sidor öppnar sig arkitekturen som en variationsrik uppsättning möjliga former med sina specifika relationer mel-

lan polariteter. Det rör sig alltså inte om någon enkel skala mellan ytterligheter, utan om mycket differentierade former, var och en som uttryck för olika relationer mellan polära begrepp lämpade för olika speciella sammanhang.

Moralfilosofen Seyla Benhabibs bok har nyligen utgivits på svenska med titeln *Autonomi och gemenskap*. Den diskursetik som Benhabib företräder här handlar om hur vi formar våra normer och moralregler ur våra mer eller mindre gemensamma erfarenheter. Även om det kan tyckas vara väsensskilt att bestämma sak och moral, kan paralleller dras till designprocessen. Industriell design utgörs också av frågor och svar om det önskvärda och kan därmed liknas vid en normativ bestämningsprocess – och därmed även en moraldiskurs.

Seyla Benhabib går via en kritik av Hanna Arendts romantiska och tillbakablickande idealisering av det grekiska politiska livet över till en presentation och vidareutveckling av Habermas' radikala diskursetik. Men Habermas tenderar enligt Benhabib att låsa diskussionen vid

föregivna universella regler för den etiska debatten. Mot detta ställer hon en interaktiv universalism där även detta regelverk ständigt prövas i offentligheten. Inte minst gäller detta den även för arkitekturen så centrala frågan om relationen mellan privata och offentliga ting. Hon pekar på de möjligheter som ryms i en resonerande och öppen etisk konversation om sådant som rör såväl rättvisa som det goda livet. (Benhabib 1994 s. 231.)

Interaktiv universalism är i hennes bemärkelse "en situerad kritisk praktik för en global gemenskap som inte drar sig för att riva ner 'sockenmurarna'." (A.a. s. 253 f.) Denna lilla mening inte bara sammanfattar Benhabibs tankar. Här antyds också att dessa har konsekvenser för vår rumsliga uppfattning. "Att riva murar" är en i kulturpolitiska sammanhang ofta upprepad ambition som har varit rumsteoretiskt missledande. I analogi med detta fokuserar talesättet en bild av att de geografiska, etniska och fysiska rummen situerar diskursen, men en "öppning" förutsätter en "mur". Muren skapar således förutsättningar för gränsöverskridande diskurser, medan en rivning lika ofta skapar tomrum och avstånd.

Normativa diskussioner stannar tyvärr ofta vid tjusande, men vaga och till intet förpliktande rekommendationer. Riv alla gränser! Värna privatlivet! Solidaritet! osv. För att den etiska diskursen inte skall sväva i luften krävs enligt min mening en kunskapsteoretisk betoning av praxis.

Praktiska metoder krävs för att överbrygga de växande normativa gapen mellan människor och organisationer. En möjlig väg är att på alla tänkbara sätt stärka de konkreta referenserna till en gemensam praxis för att komma runt in-skränkta, interna, normativa "teorier".

Tyst kunskap

Med det vill jag inte förneka betydelsen av exempelvis professionernas eller organisationernas interna regelsystem. Tvärtom! Jag ansluter mig här till Bengt Molanders respekt för "tyst" oformulerad kunskap och regelföljande. Dessa

regelsystem måste uppmärksammas för att kunna efterlevas och ställas i fråga.

Geoffrey Hodgson gör i sin intressanta bok om det institutionaliserade handlandet i ekonomin rent hus med teorin om den ekonomiskt rationella människan, men som många tidigare kritiker förfaller han inte till ett utopiskt ställningstagande för den goda människan. Medan Molander betonar den kunskap som krävs för handling och som samtidigt växer ur handling, förespråkar Hodgson en aktiv utveckling av institutionerna och det institutionaliserade handlandet.

Regelföljande och tyst kunskap står kanske vid ett första påseende i motsättning till såväl rationell utveckling som radikal diskursetik, men Molanders arbete ger ett klart uttalat stöd för en designprocess som kan liknas vid en reflekterande och omprövande läroprocess. (Jfr Molander s. 144, s. 168.) Poängen är att ställa praxis före det till synes rationella eller det som förefaller vara moraliskt behjärtansvärt.

Ytterligare ett betydelsefullt planeringsteoretiskt arbete som förtjänar att nämnas i detta sammanhang är Bent Flyvbergs *Rationalitet og magt*. Han står i jämförelse med Molander betydligt närmare planeringspraxis och fokuserar på ett helt annat sätt de problem som vår tids planering är behäftad med.

Maktkritik

Om Molander framhäver reflexionen utifrån kunskap i handling så framhäver Flyvbjerg det konkretas vetenskap gentemot den makt som ligger förborgad i den "vetenskapliga" teorin. Han ställer sig i sin bok *Rationalitet og magt* avvisande till all kontextoberoende kunskap om människa och samhälle och förespråkar fallstudiet som metod. I praktiken kan han inte följa en sådan strikt relativism. Han för själv, liksom de flesta relativister, i hög utsträckning en diskurs med universella anspråk. Även Benhabib framhåller i sitt arbete att storslagna kvantitativa studier inte är kontextoberoende. Inte heller den filosofiska debatten kan vara kontextoberoende, men det hindrar inte dess sökande efter mer

universellt giltiga slutsatser. (Benhabib s. 253.) Djupgående fallstudier kan utgöra väl så god grund för en internationell vetenskaplig diskurs. Flyvbjergs bok är ett gott exempel på detta.

Rationalitet og magt påvisar begränsningarna i de traditionella vetenskapparadigmerna och ger många handfasta råd för att göra fallstudiet till en viktig ingrediens i människans läroprocess. Enbart där blir de teorier, som faktiskt brukas i handling, synliga och prövade.

Till exempel relaterar sig sällan den arkitekturteoretiska litteraturen till de reflektioner som förekommer i arkitekturkritik och juryutlåtanden. I än mindre utsträckning prövar eller utvecklar vetenskapen den "praktiska" teori som leder arkitekten eller designprocessens övriga aktörer i deras ställningstaganden. Denna praktiska teori bestående av teoretiska fragment måste uppmärksammas och utvecklas aktivt för att en samhällelig utveckling av gestaltungsarbetet skall bli möjlig.

Som en konsekvens av att uppmärksamheten på så sätt förskjuts mot det kognitiva framträder en ny nivå av gestaltning. Vill vi lyfta blicken över den direkta formgivningen av artefakter och ta ansvar för en stads gestalt, kreativitet och kulturliv, så gestaltar vi faktiskt gestaltandets förutsättningar, läroprocessens möjligheter, den etiska diskursens livskraft osv. I antologin *Cultural policy and urban regeneration* formuleras exempelvis en vilja "att återskapa offentlighetens domän".

Designern kan rimligtvis inte sätta sig över det "offentliga livet" och *formge* detta i ordets traditionella mening. Allt oftare reses ändå krav på samlade åtgärder med en framväxande "stadslivspolitik" i spåren. (Jfr Bianchini 1993.) Enda möjligheten är att såväl de professionella planerarna som de planerande institutionerna ser sig som aktörer vilka jämlikt agerar i kraft av den konkreta kunskap de kan uppbåda inför offentligheten.

Forskning, design och kulturpolitik

Design och planering är beroende av kunskap som står i ett nära förhållande till en välgrundad

normativ diskurs och detta måste vi lära oss att hantera. Å ena sidan kan inte forskaren eller yrkesmannen tåga still inför frågor om livets mening och livsidealens materialisering. Å andra sidan måste frågor som rör livet och dess yttersta mening avgöras i mötet med en bred lekmanerfarenhet. Därmed är det klart att sambanden mellan forskning, design och kulturpolitik är och måste vara mycket starka, även om dessa står för tre principiellt olika verksamheter. Redskap och metoder som tar hänsyn till detta faktum kan och bör utvecklas. Phronesis, i betydelsen vad bör göras?, är det önskvärt? osv. får inte inskränkas till "politisk" verksamhet. Det kan också ses som en form av samhällsvetenskap. (Flyvberg 1994, Dahlbom 1994, Benhabib 1994, s. 152 f.)

Rädslan för att ge sig i kast med det goda livets diskurs kan ibland också härledas till en rädsla för det förment goda, det inställsamt trevliga, och det sköna totalitära slutgiltighet. Denna rädsla har i praktiken aldrig hindrat denna totalitära trevlighet att breda ut sig. Det är nämligen principiellt orimligt att mot exempelvis det totalitärt goda ställa det dåliga, det fula, det inte önskvärda som om det vore önskvärt.

I arkitektur och stadsgestaltning kan istället motsättningen/balansen eller de estetiskt upplevda kontrapunkterna fokuseras. Då kan man å ena sidan se en vilja att omsorgsfullt gestalta staden och dess institutioner så att staden/regionen blir attraktiv i betydelsen vacker och harmonisk. Å andra sidan kan man också se ett växande intresse för att stärka den kreativa institutionella frihet och mångfald som gör staden/regionen attraktiv i betydelsen spännande och historiskt uttrycksfull.

Den idag utbredda föreställningen om att planerare och politiker har en alltför stor makt är en sanning med mycket stora modifikationer. Visserligen ger självständiga institutioner och företag liv men också kiv. Det är en anledning att utveckla nya effektiva former för demokratisk planering och samverkan; inte att sluta planera. Reaktionen mot planering och politik är inte en fråga om maktkamp utan snarare en kritik av

T. v. Globen en snålblåsigt dag. T. h. Skeppsholmens kaj bakom Moderna museets nybygge. Skall arkitekturen lägga livet till rätta? Eller livet arkitekturen?

den okunskap som hittintills präglat den normativa diskursen.

Design, planering och kommunalpolitik kräver en radikalt breddad och konstruktiv kulturvetenskaplig kompetens. En konkurrenskraftig regional kulturpolitik måste således bygga på en koppling mellan forskning, kommunala utvecklingsstrategier och enskilda kulturprojekt.

Den traditionella tudelningen mellan partibundna politiker och "oväldiga" tjänstemän har kört fast. Idag råder ett ömsesidigt beroendeförhållande med en starkt konserverande struktur. Den allmänna tendensen att möta detta genom att krympa utrymmet för planering och politik leder bara till maktförskjutningar och ännu större ineffektivitet.

Ideologins och politikens stagnation kan brytas endast om en rikare differentierad planeringsstruktur utvecklas. Partipolitiken måste bredda sin ideologiskt och samhällsvetenskapligt diskursiva verksamhet vid sidan av den mer förvaltande effektivitetsdiskursen. Forskningen, liksom samhällets kunskapsinstitutioner, måste bli mera aktiv och framstå mer medvetet och tydligt normativt. Vi forskare måste emellertid basera hela vår insats på att eftersträva en form av "värderationalitet" och samtidigt värna om ett politiskt och vetenskapligt oberoende. (Flyvbjerg 1992.)

Idag växer insikten om värdet av att se en bred samhällelig kreativitet och stadslivet/stadsmiljön i ett sammanhang. I konkurrensen mellan regioner och städer har kulturlivet i denna vida mening visat sig vara en avgörande fak-

tor. Ett brett deltagande i kulturlivet har alltmer kommit att framstå som en kraftfull generator för framför allt mediaindustrin och den designberoende produktionen men även för det lokala industriella innovationsklimatet. Detta ställer nya krav på kulturinstitutionerna, på stadens respektive regionens kulturstöd och på planeringen av den kulturella infrastrukturen.

På kort sikt har kraven på ett vitalare kulturliv inneburit att en konservativ föreställning om att privatisering leder till frihet vunnit gehör. Många gånger har paradoxalt nog denna politik stötts beroende på att vänsterkritiker sett de offentliga kulturinstitutionerna som stillastående och tillbakablickande. Samtidigt har det emellertid visat sig att de städer och regioner som offensivt vågat satsa på fria men offentligt finansierade och ägda institutioner har varit framgångsrika. Där en stark offentlig kulturell verksamhet inrättats, dit har även den privatfinansierade kulturen sökt sig. (Jfr Lindeborg 1991, Bianchini 1993.)

I praktiken har denna insikt tyvärr mest resulterat i spektakulära byggnader utan bredare relationer till stadslivet. Parallellt har en annan strömning vuxit fram som betonar en omsorgsfull gestaltning av staden och dess gator och torg för att åstadkomma en attraktiv citymiljö. Någon hänsyn har därvid knappast tagits till det något anarkistiska behovet av enkla frirum i kultur- och nöjeslivet.

Förutom det just nu aktuella intresset för stadskulturen, kan forskning om denna hävdas vara av långsiktig betydelse. Denna forskning

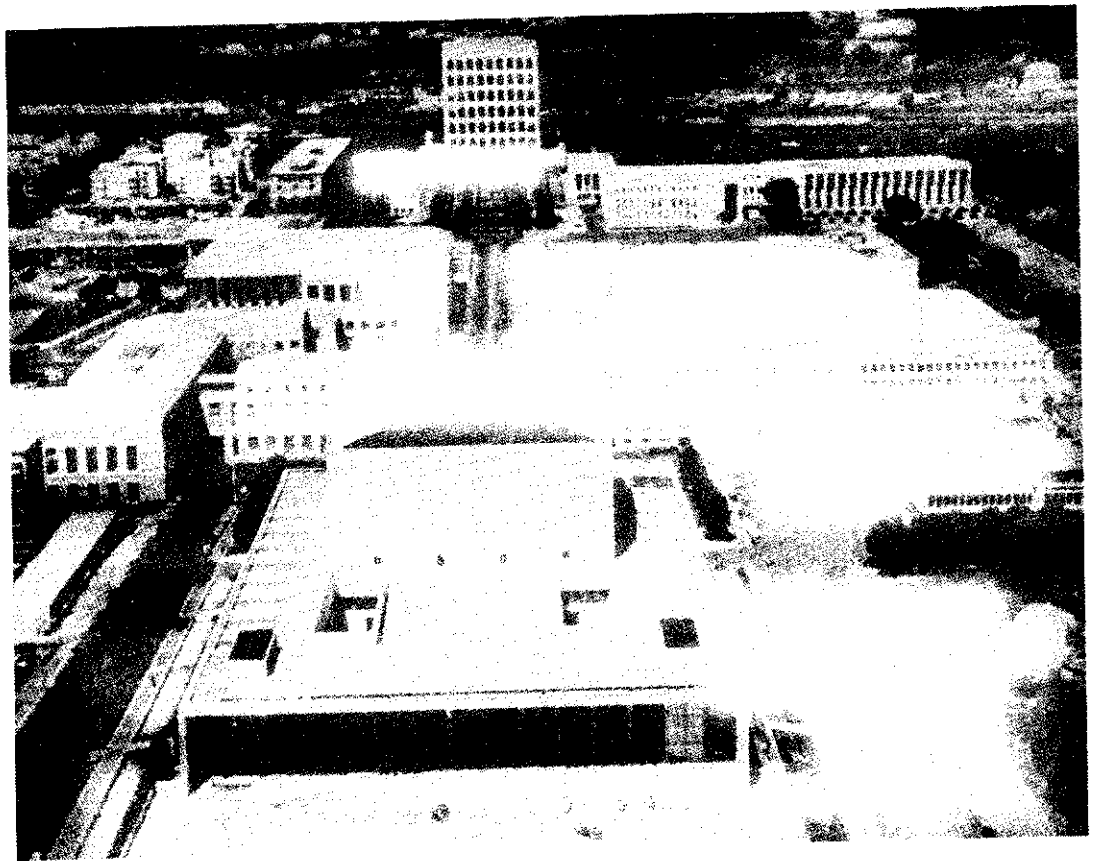
berör nämligen sådana avgörande principfrågor som: Hur fungerar det kulturella och politiska livet och hur skulle det kunna fungera som förmedlare mellan vardagslivets erfarenheter och den professionellt/vetenskapligt grundade kun-

skapen? Vilket ansvar har den offentliga planeringen och vad innebär ett sådant ansvarstagande för kulturinstitutionernas identitet och deras rumsliga relationer; kort sagt deras arkitektur?

Lars Jadelius, arkitekt, docent vid Institutionen för Arkitektur, Chalmers tekniska högskola, Göteborg, med sin forskningsinriktning på Rum för kultur i modern arkitektur.

Litteratur

- Alvesson, Mats & Berg, Per Olof, *Företagskultur och organisationssymbolism. Utveckling, teoretiska perspektiv och aktuell debatt*. Lund 1988.
- Alvesson, Mats & Björkman, Ivar, *Organisationsidentitet och organisationsbyggade*. Lund 1992.
- Asplund, Johan, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Göteborg 1991.
- Asplund, Johan, *Storstäderna och det forteanska livet*. Göteborg 1992.
- Benhabib, Seyla, *Autonomi och gemenskap*. Göteborg 1994.
- Bianchini, Franco, "Culture, Conflicts and Cities: Issues and Prospects for the 1990s" ur *Cultural Policy and Urban Regeneration*. Manchester 1993.
- Cultural Policy and Urban Regeneration. The West European Experience*. (red.: Bianchini, Franco & Parkinson, Michael), Manchester 1993.
- Dahlbom, Bo, "En vetenskap om artefakter" ur VEST 4/93.
- Dovey, Kimberly, "Dwelling, Archetype and Ideology" ur *Center* Vol. 8, 1993.
- Douglas, Mary, *How Institutions Think*. London 1987.
- Ellegård m. fl., *Kontext, kultur, verksamhet*. Linköping 1992.
- Elzinga, Aant, *Kreativitet, paradigmteori och social epistemologi*. Göteborg 1986.
- Flyvbjerg, Bent, "Aristotle, Foucault and Progressive Phronesis. Outline of an Applied Ethics for Sustainable Development" ur *Planning Theory*, nr 7-8, 1992.
- Flyvbjerg, Bent, *Rationalitet og magt*. Köpenhamn 1993.
- Hannerz, Ulf, *Exploring the City. Inquiries toward an Urban Anthropology*. New York 1980.
- Hannerz, Ulf & Löfgren, Orvar, "Nationen i den globala byn." ur *Kulturella perspektiv* 1/92.
- Hodgson, Geoffrey, *Economics and institutions*. Oxford 1988.
- Ingelstam, Lars, "Framtiden från framsidan. Om Åke E Anderssons framtidsbilder" ur *Facta & futura* 1/91.
- Jadelius, Lars, *Folk, form och funktionalism. Om allmänt och gemensamt i offentlighetens arkitektur – med utgångspunkt från offentlighetens arkitektur*. Diss. CTH. Göteborg 1987.
- Jadelius, Lars, "Platser – territorialitet och rumsliga relationer" ur *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 3/92.
- Jadelius, Lars, "Götaplatsen – möjligheternas plats" ur *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 4/92.
- Lindeborg, Lisbeth, *Kulturen som lokaliseringssfaktor*. Stockholm 1991.
- Lindeborg, Lisbeth, "The sense of belonging as a regional asset" ur *A Europe of Regions*. Konferensrapport. Stockholm County Council. Maj 1993.
- Lindquist, S., "Stadskulturen på väg att dö", *Göteborgs-Posten* den 21 jan. 1990.
- Lundequist, Jerker, "Om designteorins uppkomst" ur *Nordisk Arkitekturforskning*, 4/92.
- Molander, Bengt, *Kunskap i handling*. Göteborg 1993.
- Sack, Robert J., *Human Territoriality. Its theory and History*. Cambridge 1986.
- Schön, Donald, *The Reflective Practitioner*, USA 1983.
- Werner, Karla, "Appropriation of Public Space" ur *Architecture & Behavior*, 1/92.
- Österberg, Dag, *Makt og materiell og andre politiske innlegg*. Oslo 1971.

Vy över EUR (Bilden hämtad från *Architectural Design*, nr 8/9 1979)